

YESEVÎ'NİN DOĞDUĞU TOPRAKLAR: ORTA ÇAĞDA SAYRAM THE LANDS WHERE YASAWI WAS BORN: SAYRAM IN THE MIDDLE AGES

FATİH ÜNAL*

Sorumlu Yazar

Öz

Türk tarihi ve medeniyetinde, Türk coğrafyasının neredeyse tamamında, tesirleri günümüze kadar ulaşan, Türk toplulukları arasında birleştirici bir köprü vazifesi gören mutasavvıf, şair, gönül ve düşünce adamı Hoca Ahmet Yesevî'yi tanımak, onun dini-felsefi düşüncesini, Dîvân-ı Hikmet adıyla toplanan sözlerini anlamak için mutlaka hayatını, doğduğu toprakları, içinde yetiştiği aile ve muhiti, yaşadığı kent ve kültür iklimini tanımak gerekir. Zira herhangi bir müellif veya eseri her şeyden önce içinde yetiştiği ortam ve muhitin mahsulüdür. Bu bağlamda Ahmet Yesevî'nin soyunun bulunduğu, hayata gözlerini açtığı ve çocukluğunun ilk dönemini geçirdiği Sayram'ın orta çağda, siyasî, tarihî, coğrafi vaziyetinin, şehrin ve bölgenin sosyo-kültürel ve inanç dokusunun ele alındığı bu makalede, Yesevî'nin nasıl bir şehirde yetiştiği, düşünce ve tasavvuf fikrinin nasıl bir toplumsal çevrede şekillendiği incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Sayram, İsficâb, Yesevî, Argu, Çimkent.*

Abstract

Khoja Ahmed Yasawi, whose influence has spread across almost the entire Turkic geography and has endured to the present day, stands out in Turkish history and civilization as a Sufi, poet, and man of heart and thought, serving as a unifying bridge among Turkic communities. To understand him, his religious and philosophical thought, and the verses compiled under the title Diwan-i Hikmat, it is necessary to examine his life, the land of his birth, the family and social environment in which he was raised, as well as the city and cultural climate in which he lived. For any author and his work are, above all, products of the environment and milieu in which they were formed. In this context, the present study examines the medieval political, historical, and geographical conditions of Sayram where Yasawi's lineage was rooted, where he was born, and where he spent the early years of his childhood alongside the socio-cultural and religious fabric of the city and its surrounding region. The article also explores the nature of the city in which Yasawi grew up and the social environment in which his thought and Sufi philosophy were shaped.

Keywords: *Sayram, Isfijab, Yasawi, Argu, Shymkent.*

Giriş

Tarihî şahsiyet olarak Ahmet Yesevî'nin XI. yüzyılın ikinci yarısında, yaşadığı dönem itibarıyla İsficâb adıyla yaygın ve meşhur Sayram'da doğduğu¹, yedi yaşına kadar burada

Araştırma Makalesi / Künye: ÜNAL, Fatih. "Yesevî'nin Doğduğu Topraklar: Orta Çağda Sayram". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 118 (Haziran 2026), s. 677-691. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1793799>

* Prof. Dr. Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-Mail: fatih.unal@odu.edu.tr; ORCID: 0000-0001-9433-608X

1 Ahmet Yesevî'nin doğduğu yer hakkında farklı görüş ve iddialar da söz konusudur. Yesi (Türkistan)'de doğduğu yaygın bir görüş olsa da bazı Kırgız araştırmacılar Yesevî'nin Batı Karahanlı Devleti'nin ilk başkenti olan tarihi Özkent/Özgön şehrinde (Cazı Nehri kenarında Ken Cılg köyü) doğduğunu

yaşadığı kabul edilir. Babası Şeyh İbrahim (İbrahim Ata), Sayram'ın ünlü şeyhlerinden biridir. Annesi, Şeyh İbrahim'in halifelerinden Musa Şeyh'in kızı, mahalli olarak Karaşay Ana adıyla bilinen Ayşe Hatun'dur. Annesini daha erken kaybeden Ahmet Yesevî, babasının vefatından sonra ablası Gevher Şehnaz'la birlikte bilinmeyen bir sebeple Sayram'dan ayrılarak Türkistan(Yesi/Şavgar)'a göç etmiştir (Köprülü, 2016, 9-11,15). İlk ilim tahsilini babasının ardından Sayram'ın önde gelen âlimlerinden Şeyh Bahaeddin el-İsficâbî'den aldığı bilindiğinden ilk tahsilini Sayram'da yaptığı anlaşılmaktadır (Abdilhakim, 2019, 241).²

İsficâb(İsbicab) veya diğer adıyla Sayram şehri hakkında bilgiler ilk olarak Çin kaynaklarında, X. asırdan başlayarak da Arap-Fars kaynaklarında yer alır. Türk kaynakları arasında Sayram'ı, burada hâkim olan dil, lehçe ve kültürü anlamak babında Kaşgarlı Mahmut'un verdiği bilgiler son derece mühimdir. Kaynaklarda beyaz, ak (Akşehir, Aksu) manalarına gelen ve çeşitli zaman dilimlerinde Pe-şiuç'eng (Pe-sui/Peh-sui)³ (Chavannes, 2023, 140), İsbicab, İsficâb (Sefid-i Âb), Beyzâ, Medînetü'l-Beyzâ ve Sayram gibi isimlerle geçen şehir, Orta Sırderya havzasında, Sayram Su Nehri kıyısında şimdiki Çimkent şehrinden 12 km mesafede (Mirzabekov, 1986, 139), günümüzde de Sayram olarak adlandırılan bölgede yer almaktadır.⁴ Tarihî kentin yeri konusunda ilk tespitite bulunanlardan birisi V. Barthold'dur (Barthold, 1990, 189), (Abdilhakim, 2019, 11). B. A. Baytanayev başkanlığında Kazak arkeologların yakın tarihlerde yürüttüğü kazılar da Ortaçağların İsficâb şehrinin yerinin bugünkü Sayram hudutları içerisinde olduğunu hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymuştur (Abişeviç, 2008, 38-39).

Bu hususta en önemli kaynak şüphesiz Kaşgarlı Mahmut'un paha biçilmez eseridir. Sayram adı da kaynaklarda ilk defa müellifin *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı eserinde geçmektedir. Kaşgarlı Sayram maddesinde “İsbicab [İsficâb] dahi denen ‘Beyzâ’ şehrinin adı” olduğunu söyler ve “bu şehre ‘Saryam’ dahi denir” ifadesini kullanır. Aynı yerde Sayram Su'yun “topuktan yukarı çıkmayan, sığ” anlamında olduğunu açıklar (Kaşgarlı, 2013, c.III, 176)⁵. Dünya haritasında Sayram'ı İsficâb adıyla tarihî Şaş (Taşkent) bölgesinin hemen kuzeyine yerleştirir.

İslâmî dönem yazılı kaynaklarında İsficâb (Sayram) IX. asırda en büyük hudut kalesi olarak anılmaktadır. X. asır başlarında ise artık sadece askeri müstahkem bir nokta değil aynı zamanda Büyük İpek Yolu güzergâhında zengin bir ticaret kenti olarak tanınır. Zengin ve bereketli bir vadide yer alması ve önemli ticaret yolları

ileri sürerler ve Cazılık Kul Koco Akmat, Akmat Cazılık şeklinde adlandırılır. Oş'a bağlı, Özkent'te Salamalik/Cazı olarak adlandırılan yerde bulunan Kok Tondı Ata mezarı olarak bilinen mezarın ise Arslan Bab'ın mezarı olduğunu iddia ederler. Bir başka görüşe göre ise Arslan Bab'ın mezarı Kırgızistan'da, Celalabad'da bulunmaktadır (İslamoğlu, 2020, 9-11, 15; Kadyrov, 2018, 35-44).

- 2 Hanefî fakihî olarak şöhretli Şeyh Bahaeddin el-İsficâbî (Şeyh Şihabiddin İsficâbî) Semerkant'ta kadılık yapmış olup halk anlatımlarına göre babasından sonra Ahmet Yesevî'nin ilk hocası olarak kabul edilir. Türkistan'a göç ettikten sonra ilim yolculuğu Arslan Bab'la devam edecektir (Abdilhakim, 2019, 241).
- 3 Aynı eserin başka bir yerinde kelimenin transkripsiyonu *Pe-sui* şeklinde yazılarak *Aksu* manası verilmiştir. Bkz. Chavannes, 2023, 210.
- 4 Türkistan'da birisi Güney Kazakistan'da, Çimkent yakınında diğeri Doğu Türkistan'da olmak üzere iki Sayram bulunması zaman zaman araştırmacıları ihtilafa düşürmüştür. Doğu Türkistan'daki Sayram'ın, Kalmuk işgalinin ardından çıkan bir isyan neticesinde Doğu Türkistan'a göçürülen Çimkent yakınındaki Sayramlılar tarafından 18. asrın başlarında kurulduğunun anlaşılması, diğer yazılı kaynaklar, arkeolojik veriler ve daha başka kuvvetli deliller Yesevî'nin doğduğu yerin Çimkent yakınında bugün de aynı adı taşıyan Sayram olduğunu ortaya koymuştur. Bkz. Özkan, 2003, 3-4.
- 5 Kaşgarlı “sayramlandı”, “su sayramlandı” ifadesini “su azaldı”, “bir parça çekildi”, “içerisinden geçilebilecek hal aldı” şeklinde izah eder (Kaşgarlı, 2013/1072-1073, c.III, 205).

üzerinde bulunması sayesinde İsficâb, Sırderya boylarında asırlarca hâkim bir şehir, merkezî bir şehir rolüne sahip olmuştur. Çevresinde şehir ve kasabaları bulunan ve Otrar'dan Taraz'a, Balasagun'a kadar uzanan hatta yer alan tüm kentler, kasabalar, kaleler İsficâb'ın ekonomik, politik ve kültürel yörüngesine girer.

İsficâb X-XI. asırlarda hızlı bir büyüme yaşadığından yakın çevresindeki geniş bir saha şehrin adıyla anılmaya başlanmış, İsficâb adı hem şehrin hem de vilayetin adı haline gelmiştir. Arap-Fars kaynakları her ikisi için sadece İsficâb adını kullanırken, Kaşgarlı'nın "İsbicab [İsficâb] ve Sayram dillerinde ..." (Kaşgarlı, 2013, c.I, 84) şeklinde bir ifade kullanması, vilayet ve şehir ayrımını gözetmesi, "Sayram" adıyla İsficâb vilayetinin merkezî şehrini kastetmesi de ayrıca dikkat çekicidir.

Arkeolojik incelemelere göre hayvancılık ve yerleşik tarım kültürünün en eski merkezlerinden biri olan İsficâb ve çevresinin tarihî-kültürel derinliği ilk çağlara kadar uzanmakta olup bu kültür Sırderya, Yedisu ve Şaş (Taşkent) kültür dairesi içerisinde değerlendirilmektedir. İncelenen kurganlardan elde edilen bulguların M.Ö. ve sonraki birkaç asırda Saka, Wu-sun, Kang-chu kültür ve yaşamından izler barındırdığı tespit edilmiştir.⁶

Sayram'ın ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu açık olarak bilinmiyor. Batı Göktürklerin hakimiyeti döneminde Sırderya'dan Talas vadisine kadar İpek Yolu üzerinde, halkının ekseriyetini Soğdların ve Türklerin teşkil ettiği, Göktürk kağanlarına bağlı, idari ve askeri bakımlardan Türklerin yönetiminde birçok yeni şehir, kasaba, kale kurulduğu düşünülürse İsficâb'ın da bu tarihlerde kurulduğu veya hızlı bir gelişme kaydettiği değerlendirilebilir. Nitekim 630'da Çinli rahip Hsüan-tsang'ın Talas ve Sırderya boylarında seyahati esnasında uğradığı şehirler arasında Sayram(Pe-şiuç'eng) da bulunuyordu. Rahip, Talas (Taraz) şehrinde sonra yaklaşık iki yüz li güneybatıya gittiğinde toprağı rutubetli, verimli ve mûmbit olan bu şehre uğramıştı (Chavannes, 2023, 140; Köprülü, 1976, 140, dipnot 29)⁷. Anlattığına göre şehrin çevresi bu sırada 3-3,5 km olup toprağı Talas (Taraz) topraklarından daha verimli idi (Sümer, 2006, 17). Şehrin kuruluş tarihi bağlamında Sayram'da tarihî alanın Şehristan kısmında, rabat ve çevresindeki sur kalıntılarında Kazak arkeologların yaptığı incelemeler ve kasabanın hudutları içerisinde tesadüfen ele geçen bulguların IX. asır öncesi katmanlara ulaşmadığı tespit edildiğinden (Baytanayev, 2008, 38) şehrin daha önceki yani erken ortaçağdaki, 630'da Çin'li rahibin de uğradığı ve hakkında bilgi verdiği tarihi-kültürel merkezin bulunduğu yerinin farklı bir noktada olduğu düşünülmektedir. Bu durum, araştırmacıları şehrin bu ilk yeri konusunda tarihsel derinliği milattan önceki asırlara; Saka, Wu-sun, Kang-chu devirlerine ulaşan (Burguluk kurganları) Nûc-i Ket (Nudjiket/Çimkent?) olabileceği sonucuna götürmüştür (Baytanayev, 2008, 42). Chavannes, bu şehrin yerinin tam olarak tespit edilemediğini, Çimkent'in kuzeybatısına oldukça yakın bir yerde bulunması gerektiğini ve burasının Tu-lu Kağan'ın 642'de sığınıp Nu-şi-pi kabilelerin saldırısına maruz kaldığı şehir olduğunu belirtmektedir (Chavannes, 2023, 210-211).

Şehir, Müslüman Araplar tarafından ilk defa Emevîler döneminde ele geçirilmiştir. Emevîlerin Maveraünnehir hakimiyeti döneminde Kuteybe b. Müslim'in ordusu 714'te Orta Sırderya havzasına yaptığı seferde İsficâb'ı ele geçirmişse de bu hakimiyet kısa sürmüş, Kuteybe'nin ölümünden sonra Araplar çekilmek zorunda kalmıştır (Abdilhakim, 2019, 54). Samaniler döneminde Maveraünnehir hakimiyetini

6 Geniş bir değerlendirme için bkz, Baytanayev, *Drevniy i Srednevekoviyİspidjab*, 23-32.

7 Taraz ve İsficâb arasındaki mesafe bazı kaynaklarda 149,5 km ya da 31 fersah olarak gösterilmektedir (Abdilhakim, 2019, 21)

sağlamlaştırılan Semerkant valisi Nuh b. Esed'in 838'de İsficâb civarındaki Türklere karşı başarılı seferler düzenlediği, 840'ta bölgenin en önemli şehri İsficâb'ı yani Sayram'ı itaat altına aldığı, şehir ve çevresindeki ekili bağ ve bahçelerin etrafının Türk akınlarına karşı bir surla çevrilmesini emrettiği bilinmektedir (Abdilhakim, 2019, 105; Barthold, 1990, 228; Usta, 2009, c.36, 64). Nuh b. Esed'in seferleri sırasında Taşkent ve İsficâb hâkimi olarak Samanilerle harbeden devlet adamının Karahanlılardan Bilgan Çur Kağan (Bilga Anuç Çor) olduğu bilinmektedir (Togan, 1981. 98-99). Başka bir görüşe göre bu sırada İsficab hükümdarı Karahanlı devletinin temellerini atan Bilge Kül Kadır Han olup 840'ta Samaniler şehri onun elinden almıştır (Abdilhakim, 2019, 121). Samaniler, İsficâb'ı merkezden doğrudan yönetmek yerine, bilahare Müslümanlığa giren yerel hanedanlardan Karateginlere bırakarak bir nevi vasal statü uygulamıştır. Bu dönemde İsficâb Oğuz, Karluk, Kimek ve daha başka Türk boylarına karşı açılan dârülharp sınırında yer alan stratejik konumu itibariyle elde ettiği bu özel statüyle bütün Maverâünnehir'de yegâne örnek olarak vergiden muaf tutulmuş, ilişkiler bağımlılığın sembolü olarak Samani hanedanına zaman zaman gönderilen hediyelerle sınırlı kalmıştır. Barthold, İsficâb melikinın, bağlılığının işareti olarak her yıl Samani hanedanına vergi yerine dört danik (4 akçe) ile bir süpürge gönderdiğini nakleder (Abdilhakim, 2019, 105-106; Barthold, 1990, 228, 251).

İsficâb, X. yüzyılın sonlarında artık çöküş sürecine girmiş bulunan Samanilerin ardından Karahanlı hakimiyeti sınırlarına dahil edildi. Buğra Han Harun, 992'de gerçekleştirdiği Maverâünnehir seferi öncesinde İsficâb'ı zaptetti (Baytanayev, 2008, 38) ve bu tarihten başlayarak Moğol çağına kadar şehir Karahanlı hakimiyeti altında kaldı. Karahanlılar döneminde de İsficâb ayrıcalıklı statüsünü korumuş ve eskiden olduğu gibi yerli Türk hanedanı tarafından yönetilmeye devam etmiştir (Abdilhakim, 2019, 124). 1141'de Katvan yenilgisinin ardından Orta Sırderya havzasına Karahıtaylar hâkim olmuştur. Daha sonra ise İran, Horasan ve Sırderya'nın orta akışına kadar nüfuz ve kudreti genişleyen Harezşahlar, 1214'te Nayman Küçlük'e karşı yürüttükleri askerî faaliyetler esnasında, elinde tutmaya muktedir olunamaması ve düşman eline geçeceği korkusuyla, Şaş, Fergana ve Kâsân gibi şehirlerle birlikte İsficâb'ı da tahrip etmişlerdir (Abdilhakim, 2019, 137; Barthold, 1990, 392). 1218'de meydana gelen Otrar faciasıyla başlayan süreçte Orta Sırderya bu defa Moğollara teslim olmuştur. Harzemşahlar tarafından tahrip edilmiş, yıkılmış olan şehir Moğollara uzun süre direniş gösterecek gücü bulamamış ve teslim olmuştur (Abdilhakim, 2019, 149).

Arap-Fars kaynakları X-XII. asırlarda Maverâünnehir'in kuzeyini, Sırderya boylarını, Çu ve Talas vadisi ile Fergana'nın bir kısmını henüz İslâm dairesine girmemiş olan Türklere karşı bir hudut olarak anlatır ve ötesini dârülharp sayar. Söz konusu kaynaklarda İslâm dünyasında en çetin dârülharp diyarının Türk cephesi olduğu görüşü yaygındır. Aynı kaynaklar Maverâünnehir halkının Türkler karşısında sağlam bir set teşkil ettiğini ve Türklerin İslâm ülkelerini işgaline mâni olduklarını dile getirirler (Şeşen, 2001, 173). Bu anlatılanlara göre; Şaş (Taşkent) Türkler karşısındaki en büyük hudut cephelerinden biridir. Savran (Sabran) sulh zamanında Oğuzların anlaşmalar ve ticaret yapmak için geldikleri bir şehirdir. Fârâb (Bârâb) ve civarı İslâm dünyasının kıyısında kalan bir bölgedir. Talas Nehri boyundaki Talas-Taraz şehri İslâm ülkelerinin sınırı kabul edilir. Bu şehir aynı zamanda Türk hududunda Müslümanlarla Türkler arasında yapılan ticaretin merkezidir. İki taraf arasında kaleler bulunur. Şehrin kuzeyinde Karluk Türkleri yaşar. Şehir halkıyla Karluklar arasında çoğu zaman harp ve yağma hüküm sürer. Barış zamanlarında ise ticaret yapılır (Şeşen, 2001, 100-104). Fergana şehirlerinden Özkent, dârülharbe en yakın şehirlerden biri olarak gösterilir. Surları, kalesi bulunan Uş(Oş) ise Türklerin hareketlerinin gözetlendiği sağlam bir

savunma hattıdır. Yine Balasagun şehri Türk hududunda büyük bir şehir olarak tarif edilir (Şeşen, 2001, 131, 135).

İsficâb-Sayram şehri de Orta Çağ'da Sırderya boylarında büyük bir hudut şehridir. X. asır müellifleri İstahri ve İbn Havkal İsficâb-Sayram şehrinin Oğuz yurtlarıyla Karluk yurtlarının birbirine sınır teşkil ettiği bir mevkide yer aldığını yazarlar. Buna göre Harezm'den İsficâb'a kadar olan yerler Oğuz Türklerine, İsficâb'tan Fergana'nın ucuna kadar uzanan topraklar ise Karluk Türklerine aittir. Yine İbn Havkal yukarıdaki bilgileri teyiden Oğuz yurtlarının İsficâb'la komşu olduklarını ifade eder (Şeşen, 2001, 163-165). Buradan da anlaşılıyor ki bu çağda İsficâb'ın yerel, kentli halkının dışında Oğuz ve Karlukların da şehre birçok bakımdan tesir ve nüfuzu söz konusudur.

961-969 tarihlerinde Batı Türkistan'a seyahat etmiş olan İbn Havkal, İsficâb-Sayram şehri hakkında bilgiler verir. Anlaşıldığına göre şehir; orta çağın şehristan (asıl şehir), iç kale (kuhendiz) ve rabat (dış mahalleler) olmak üzere üç ana kısımdan teşekkül eden klasik şehir yapısına sahiptir. Bu tarihte şehrin iç kalesi harap vaziyettedir. Şehristan ile rabat kısmı ise mamurdur. İç şehrin ve rabatın etrafı surlarla çevrilidir. Rabat etrafındaki sur bir fersah kadar uzunluğundadır. Burada sulama kanalları ve bostanlar mevcuttur. Binaları toprak malzemeden yapıldır. Düzlük bir mekânda kurulmuş olan İsficâb şehrine en yakın dağ üç fersah uzaklıktadır. Şehristan'ın Nevekes [Nûc-iket/Nuckes], Ferhad [Ferhan/Fergana], Serakirase [Şekrane/Sevakrat] ve Buhara isimleri taşıyan dört kapısı vardır. Hem rabat kısmında hem de şehristanda çarşılar bulunmaktadır. Yöneticinin sarayı diyebileceğimiz Darü'l İmara, Cuma camii ve hapishane şehristanda yer almaktadır. Burası mümbit ve zengin bir şehirdir. İbn Havkal, yukarıda ifade edildiği gibi bütün Horasan ve Maveraünnehir'de İsficâb'tan başka haraç konmayan bir şehir olmadığını söyler (Şeşen, 2001, 243).

Eserini X. asrın sonlarında tamamlayan Makdisi, İsficâb hakkında farklı bilgiler de verir. Ilman iklimin sınırlarında büyük bir merkez olarak tasvir ettiği şehrin etrafının surla çevrili olduğunu, rabatının bulunduğunu ve şehristan kısmının mamur olduğunu yazar. Şehristanda kervansaray ve elbiseciler ya da dokumacılar çarşısı bulunduğuna işaret eder ve şehrin camisine dikkat çeker. Söz konusu caminin dört kapısı vardır ve her kapının önünde hem kervansaray hem bir menzil hem de gazilerin toplanma yeri işlevi gören bir ribat bulunur. Bu ribatlar; Nahşebililer [Nesef/Karşı], Buharalılar, Semerkantlılar ve Karatigin⁸ ribatlarıdır. Karatigin'in mezarı⁹ ve ihtiyaç sahipleri için vakfettiği aylık 7 bin dirhem geliri olan çarşısı da buradadır. Şehirde silah, kılıç, demir ve bakır eşya imalatı yapılmaktadır. Makdisi, Türkistan'dan (Türk ülkelerinden) buraya at ve katır getirildiğini, İsficâb'ın kölelerinin yine Türk tarafından getirildiğini söyler ve muhtemelen tüm eyalet sınırlarını kastederek İsficâb'da 1700 ribat olduğunu aktarır. Onun gözlemlerine göre İsficâb, temiz ve rahat hayata sahip bir şehirdir. Burada bol miktarda nefis ve hoş meyveler yetiştiğini, İsficâb halkının kıtlık nedir görmediğini, haraç nedir bilmediğini yazar. Şehrin yerli ahalisi hakkında görüşleri ise olumsuzdur. Karışık bir toplumsal yapıya sahip olan merkez halkının kalplerinin katı olduğunu, kendini beğenmişliklerini ve mezhep taassubu içerisinde bulduklarını söyler ve "bunlara iyilik de etsen kötülük de etsen müsavidir" der. İsficâb'a bağlı

8 Karatigin/Karategin, İsficâb yöneticilerinden biriydi. Ünvan Göktürk Kağanlığı'nda Aşına hanedanına mensup kişilerin tayin edildiği yüksek idari makamlardan biri olarak İslâm sonrasında da kullanılmaya devam etmiştir.

9 Barthold, İbnü'l-Esir'e atfen Karatigin (Kara-tegin)'in Nasr b. Ahmed'in saltanatında Belh valisi olduğunu ve mezarının da orada bulunduğunu yazar (Barthold, 1990, 190). Ancak bu bir ünvan olduğundan ve aynı aileye mensup, aynı ünvanı taşıyan başkalarının da olabileceği düşüncesiyle Barthold'un bu işareti ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

taşra ve kasabalarda yaşayan halkın ise şehir merkezi ahalisinden daha iyi olduklarını aktarır (Şeşen, 2001, 255-256).

X. asrın ikinci yarısında Sayram-İsficâb Sırderya'dan, Talas boylarına kadar uzanan geniş bir hat üzerinde mevcut onlarca şehir, kale, kasaba ve yerleşim yeri üzerinde bölgesel bir hakimiyetin, bir nevi eyaletin merkezî şehri konumunda görülmektedir. Bu yönüyle bağlı bulunduğu devlete sembolik hediyeler gönderen, vergiden muaf, yarı müstakil bir şehir devleti statüsündedir. X. asrın ikinci yarısında etrafında Şavgar [Şavagar], Sabran [Savran], Sütkent, Kadar ya da Keder [Fârâb merkezi], Sübanikes [Üsbaniket] Taraz, Otluk [Atlah] ve daha başka şehirler bulunmaktadır. Bu dönemde bir kısmı İslâm dairesine girmiş olan Oğuz ve Karluk yurtlarının birbirine sınır olduğu noktada, kuzeyde henüz Müslüman olmamış Türklere karşı "dârülharp" cephesinde ve bu yönüyle stratejik önemi haiz ve ayrıca ticari potansiyeli yüksek bir mevkie sahipti. Çevresindeki söz konusu şehirlerden Kadar (Keder) yine bir eyalet mesabesinde bulunan Fârâb'ın merkezi idi. Sabran, Oğuzların sulh ve anlaşma yapmak, barış zamanında ise ticaret yapmak amacıyla geldikleri müstahkem bir şehir konumundaydı. Sütkent Müslüman Türklerin toplandığı bir yerd. Taraz ise Arap-Fars dünyasında Müslüman Türklerin ticaret yeri olarak ün salmıştı (Şeşen, 2001, 243).

İsficâb adının aynı zamanda bir bölgenin ya da bir eyaletin adı olduğunu belirten Makdisi, yukarıda isimleri geçen ve bugün birçoğu günümüze ulaşamayan, bazılarının tarihi, mevkii dahi tam tayin edilemeyen İsficâb eyaletine dahil şehirlerden bahseder. Horlug [Hurluğ], Çemişlagu [Çumuşlagu], Ersubaniket [Üsbaniket], Fârâb, Vesic, Kadar, Şavgar, Savran, Turar [Otrar¹⁰], Şağalcan, Balac, Beruket, Beruh, Yegânket, Dîh-i Nüciket, Taraz, Çigil, Barshan, Otluh, Cemuket, Şilci, Ordu, Balasagun ve diğer başka şehirleri İsficâb eyaleti şehirlerinden sayar (Şeşen, 2001, 253). Bu şehirler hakkında kısa bilgiler verir. Buna göre; Hurluğ, orta derecede bir şehir olup çarşılarında akan bir nehir vardır. Etrafında kale, sur ve kendisine bağlı nahiyeye yoktur. Çumuşlagu, büyük ve geniştir. İçerisinden bir nehir akar. Şehrin camisi çarşılarından uzak bir noktadadır. Ersubaniket; güzel, temiz, müstahkem ve aynı zamanda camisi olan bir şehirdir. Bu şehrin meskûn mahalleleri rabat kısmındadır. Fârâb, etrafında surları ve kalesi bulunan, 70 bin savaşçı çıkaran büyük bir yerdir. Şehrin camisi, çarşılı vardır. Çarşılarının çoğu rabat kısmında olup yine kale içinde az miktarda dükkân bulunur. Vesic, küçük bir yer olup etrafı surla çevrilidir. Şehrin camisi çarşı içindedir. Meşhur filozof Ebu Nasr el-Fârâbî'nin doğduğu yer burasıdır. Fârâb'ın merkez şehri olan Kadar¹¹, yeni kurulmuş bir şehir olup halkı kahramanlığıyla tanınır. Şavgar¹², büyük ve idarî sahası geniş bir şehirdir. Etrafı surla çevrili olup camisi çarşının hemen kıyısındadır. Savran, büyük ve etrafı birbiri içinde yedi surla çevrili bir şehirdir. Rabatı surlar içerisinde yer alır. Camisi iç şehirdedir. Burası aynı zamanda Oğuzlara ve Kimeklere karşı bir cephe konumundadır. Şağalcan[Şağılcan], etrafı surla çevrili zengin, büyük bir şehir olup Kimekler karşısında bir cephe teşkil eder. Balac, kalesi harap olmuş küçük bir şehirdir. Camisi çarşısındadır (Şeşen, 2001, 256). Makdisi, Talas-Çu vadisindeki şehirleri de İsficâb'a bağlı ya da İsficâb'ın etki alanında görür. Beruket, Beruh, Yegânket, Azahket, Dîh-i Nuciket bunlardandır. Taraz

10 Barthold, Turar'ın küçük, müstahkem bir şehir olduğunu, isim benzerliğine rağmen burasının Otrar (Utrar)'la aynı olmadığı görüşündedir. Bkz. Barthold, 1990, 192.

11 Barthold, Kadar/Keder'in yerinin sonraki Farab'a mı yoksa Otrar (Utrar)'a mı tekkabül ettiğini kestirmenin güç olduğunu söyler ve Kadar'ı Otrar'ın biraz kuzeyinde aramak gerektiğini belirtir. Bkz. Barthold, 1990, 191; dipnot 799.

12 Barthold, Şavgar'ın şimdiki Türkistan (Yese) şehri olabileceği görüşündedir. Bkz. Barthold, 1990, 192; dipnot 804.

ve yakın çevresindeki Çiğil, Barshan, Behlu, Atlıh, yine Kulan, Mirki, Ordu, Haran ve Balasagun'a kadar tüm bölgenin yönü İsficâb'a dönüktür. Makdisi'nin ifadesine göre bunlardan küçük bir yer olduğunu belirttiği Ordu şehrinde Türkmenlerin (Türklerin) hükümdarı oturur ve İsficâb hakimine hediyeler gönderir (Barthold, 1990, 251-252; Şeşen, 2001, 256-257).

Kaynakların verdiği bilgilere göre orta çağda İsficâb/Sayram şehir halkının ekseriyetini Soğdlar ve Türkler teşkil ediyordu. Burada yaşayan ve kaynaklarda Türk adlandırılan şehir ahalisi, Türkistan'ın yerleşik kültür merkezlerine asırlar içerisinde gelip yerleşmiş ve şehir hayatına intibak etmiş çeşitli Türk topluluklarına mensup gruplardan oluşuyordu. Zeki Velidi Togan bunları "Kent Türkleri" diye adlandırır ve menşelerine dair teferruatlı bilgiler verir (Togan, 1981, 48-62). Togan'a göre Fars tesiri altındaki Kent Türklerinin sonraları tahkir edici bir manası da bulunan *Sart* ya da *Tacik* adlandırılması da bu toplumsal aidiyetle ilgilidir (Togan, 1981, 65). Oğuz, Türkiş, Karluk, Yağma, Çiğil, Tohsı, Çümük, Barsgan ve daha başka Türk boylarına mensubiyeti bilinen söz konusu Kent Türkleri kavmi kimliğini ve bağlarını korumakla birlikte Sırderya'dan Talas vadisine, Yedisu'dan Doğu Türkistan'a kadar uzanan şehirlerde şehir hayatına dahil olup kentlere ve kent kültürüne uyum sağlamışlardı. Ziraat, ticaret ve zanaatla meşgul olan bu grupların, boy bağlarını ve kavmi özelliklerini sıkı koruyan, bozkırlı karakterini ve konar-göçer nizamı sürdüren soydaşlarına göre askeri nitelikleri zamanla zayıflamış, eski Türk ananelerini yaşatmakla birlikte aile ve toplum hayatında daha ziyade İran-İslâm medeniyeti tesiri altına girmişti. İsficâb ve çevre köy ve kasabalar halkı yerleşik kültür içinde birbiriyle karışmış, kaynaşmış tüm bu Türk boylarının ve bilhassa Karluklardan bazı alt boyların yaşadığı yerler arasındaydı (Togan, 1981, 49).

Türklerden sonra Sayram şehir halkının diğer unsurunu Soğdlar teşkil ediyordu. Asıl yurtları Buhara ile Semerkant arasında yer alan (Kaşgarlı, 2013/1072-1073, 471) Soğdlar; yerleşik kültüre sahip, tarım ve bilhassa ticaretle uğraşan bir kavim olarak Batı Göktürkler çağında bu devletin himayesi ve güvencesi altında çok geniş bir coğrafyada İpek Yolu ticaretini ellerinde tutmuşlar, Sırderya'da, Talas vadisinde, Yedisu'da, Doğu Türkistan ve Çin'de ticaret kolonileri kurmuşlardı. Karahanlı çağına kadar Maveraünnehir'in kuzeyinde, Türklerin yaşadığı topraklardaki şehirlerin kuruluşunda veya gelişmesinde, imarında, ticarî ve ekonomik kalkınmasında büyük tesirleri olmuş; inanç, dil ve kültürlerini buralara taşımışlardır. Bazı şehirlerin isimlerinin Soğdca kökenli olması, şehir planlamasının Soğd mimarisinde yaygın olan dörtgen biçimli olması, ortak dilde ve yazıda Soğdcanın tesiri Soğd etkisinin açık örnekleri olarak görülmektedir. "Türk ve İran'ın asıl müsademe sahası" (Togan, 1981, 59) olarak tanımlanan İsficâb(Sayram) da böylesi şehirlerden biriydi. Ancak Soğdların asimilasyona yatkın bir halk olduğu biliniyor. Türk nüfusu içerisinde Türkçe konuşmaya başladıkları, giyim kuşam ve geleneklerinin Türklere benzediği nakledilir. Kaşgarlı Mahmud, Soğdların Buhara ile Semerkant arasında yer alan Soğd'dan olduklarını söyler ve onları "Türk kılığını almışlar, Türk huyu ile huylanmışlardır" (Kaşgarlı, 2013/1072-1073, 471) şeklinde tarif eder.

Balasagun'dan İsficâb'a kadar uzanan hatta yer alan kentlerde Soğdlar ve Türkler daha çok kent merkezlerinde bir arada, iç içe yaşıyordu. Çevre köy ve kasabalar halkı daha çok Türklerden müteşekkil olup şehrin kozmopolit toplu yapısından kısmen uzak daha saf karaktere sahipti. İsficâb şehir halkı hakkında, kalplerinin katı olduğu, mezhep taassubu içerisinde buldukları, kendini beğenmişlikleri yönünde olumsuz intibalarını yazan (Şeşen, 2001, 255-256) Makdisi'nin zikrettiği gruplar şehrin Soğd ahalisi veya Kaşgarlı'nın "Türk kılığını almış, Türk huyu ile huylanmış" şeklinde

tarif ettiği Türkleşmiş Soğd ahalisi olsa gerektir. Nitekim aynı kaynak İsficâb'ın çevresinde yaşayan nüfus hakkında daha müspet değerlendirmeler yapar ki bundan İsficâb kırsalının Türklük vasıflarını daha iyi koruyanlar olduğu anlaşılmaktadır.

İsficâb'ın ribat ve çarşılarının Nahşebililer, Buharalılar, Semerkantlılar ve Karatiginler gibi adlandırılması şehrin sosyolojisine dair bir fikir vermektedir. Buralarda söz konusu bölgelerden gelen ticaret erbabının, ilim ve kültür çevrelerinin yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Nahşeb (Nesef), Buhara ve Semerkant'ın İsficâb ve çevresiyle canlı bir etkileşim içerisinde olduğu ve Maverâünnehir kültürünün Orta Sırderya hattını, Türklerin yoğun yaşadığı yerleri sürekli beslediği anlaşılmaktadır. İsficâb'ın yönetici Türk hanedanının adıyla anılan Karatigin ribatı ve muhitinin ise daha çok şehrin Türk gruplarının yoğunlaştığı bölgeler olarak değerlendirilebilir.

Orta çağda İsficâb'ın nüfusu Orta Sırderya ve Talas çevresindeki kentler içerisinde en kalabalık olanıdır. Bu yönde bir fikir vermesi bakımından İsficâb ve çevresindeki şehirlerin nüfusuna bakıldığında; IX-XII. yüzyıllarda Orta Sırderya'nın en büyük şehri kabul edilen İsficâb'da, şehristan kısmında 210 mahalle bulunuyordu ve burada 8500-10.000 kişi yaşıyordu. Rabat kısmında ise 30.000 kişi olmak üzere şehrin toplam nüfusu 40.000'i buluyordu. Aynı dönemlerde Otrar nüfusu 16.000'e ulaşıyordu, Üsbanikent'in nüfusu 7000, Şavgar'ın nüfusu 4250, Sıgnak'ın nüfusu 5800 kişiden oluşuyordu (Abdilhakim, 2019, 204-205).

İsficâb'da kullanılan dil Türkçe ve Soğdca idi. Soğdların yayıldığı tüm kentlerde, kolonilerde Soğd dili ve alfabesi ile kültür ve sanatı belirgin bir derecede etkili olmuştu. İsficâb şehrini “Soğdaklar [Soğdlar] şehri” (Togan, 1981, 56) olarak adlandıran Zeki Velidi Togan, 11-12. asırlarda tamamen unutulmuş olan Soğdcanın muhtelif şivelere ayrılmış bulunduğunu ve El-Biruni'ye atfen bu şehirde Soğd dilinin farklı bir şivesinin kullanıldığını belirtir (Togan, 1981, 78-80). Ancak her iki dil (Türkçe ve Soğdca) Balasagun'dan Taraz'a ve İsficâb'a kadar uzanan sahada yer alan kentlerde hem Soğdlar hem de Türkler tarafından biliniyor ve kullanılıyordu. Kaşgarlı, bu tip çift dilli toplumların dilinin çapraşık ve bozuk olduğunu, saflığını yitirdiğini söylüyor. Kaşgarlı Mahmut, “en açık ve doğru dil, ancak bir dil bilip Farslarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen, şehirliyle düşüp kalkan kimselerin dilleri bozuktur” der ve iki dil bilenlerin Soğdak, Kençek ve Argu boyları (Kaşgarlı, 2013/1072-1073, 29) olduğunu söyler. Sayram'da kullanılan Türkçenin nasıl bir dil veya lehçe olduğu, Kaşgarlı'nın işaret ettiği “Argu” sözcüğünde aranmalıdır. Kaşgarlı, “Argu” sözünü bir bölgeyi ve bölgenin coğrafî yapısını işaret ederek “iki dağ arası” olarak tanımlar, “Taraz ile Balasagun arası iki dağ arası olduğu için Taraz ile Balasagun arasındaki şehirlere dahi Argu denir.” (Kaşgarlı, 2013/1072-1073, 127) şeklinde açıklar.¹³ Kaşgarlı, eserinde Balasagun'a varıncaya dek İsficâb'dan sayılan bütün Argu şehirleri halkının dilinin çapraşık olduğunu, saf ve temiz halini kaybettiğini ifade eder (Kaşgarlı, 2013/1072-1073, 30). Bu bağlamda İsficâb'dan Balasagun'a kadar uzanan bölgeyi “Argu” diye adlandıran Kaşgarlı, Balasagunluların Soğdca ve Türkçe kullandıklarını, Taraz [Talas] ve Beyza [İsficâb-Sayram] şehirlerinin halkının da böyle olduğunu yani Soğdca ve Türkçe kullandıklarını belirtir. Dolayısıyla Sayram/İsficâb'ın şehirli, dinî aristokrasisine mensup bir aile ve muhitinde dünyaya gelen Ahmet Yesevi'nin ana dilinde Soğdcanın veya bu dilin yöreye has yaşayan bir şivesinin tesiri olmadığı düşünülemez. Sayram ahalisinin kullandığı Türkçenin ise safiyetini yitirmiş olduğu

13 Kaşgarlı'nın zikrettiği söz konusu dağlar Çu-Talas ile Terskey Alatav'ın batı bölümlerini birbirine bağlayan Talas-Alatav sıradağları (Togan, 1981, 5) olmalıdır.

açık bir biçimde anlaşılmalıdır.

Divanü Lûgat-it Türk'te "Argu boyları", "Argu şehirleri", "Arguların dili" şeklinde ifade edilen Arguların, Türklüğü veya bölgede yaşayan farklı bir Türk etnik boy ya da topluluk adı olup olmadığı veya söz konusu dilin/lehçenin nasıl bir tasnifte yer alması gerektiği hep tartışma konusu olmuştur (Taşdemir, 2020, 270-272)¹⁴. Kaşgarlı'nın verdiği mühim ancak kısmen müphem bilgilerden anlaşıldığına göre Argu, yukarıda işaret edildiği gibi kendine münhasır coğrafi özellikleri, kentsel dokusu, kendine münhasır dil-lehçe, kültür ve toplumsal aidiyetleri bulunan toplulukların yaşadığı bir bölgenin adı olmalıdır. Tarihî İpek Yolu'nun ana güzergâhı olan bu hat üzerinde yer alan onlarca şehir, "Argu şehirleri" olarak zikredilir. Sayram da dâhil bu şehirlerde yaşayan halkın kültür ve toplumsal aidiyetleri renkli ve çeşitlidir. Yabancı dil ve kültüre açıktır. Bu şehirlerde ticaret, tarım, zanaat temelli yaşam biçimleri hüküm sürer. Söz konusu bölgede ana lehçe şüphesiz Karluk Türkçesidir. Doğu Türkçesi, Karahanlı, Hakaniye, Kaşgar Dili veya Buğra Han Dili olarak adlandırılan ve Türk edebiyatına nadide eserler kazandıran bu lehçe, Sayram halkının da lehçesi ile büyük bir yakınlık ve benzerlik gösterir. Yine Sayram'ın hemen batısında Oğuzların şehir ve yurtlarının başlamasından dolayı Oğuz lehçesinin de Sayram şehir halkının Türkçesine tesiri muhakkaktır. Ayrıca hemen kuzeyindeki bozkırlarda konar-göçer yaşayan ve Sayram gibi Aşağı Sırderya ve Çu-Talas boylarındaki kentlerle teması olan Kimek-Kıpçakların lehçesinin de Sayram şehir halkının Türkçesine bir miktar tesir ettiği düşünülebilir. Bu bağlamda Ahmet Yesevî'nin ana diliyle bu lehçelerin hem dil bilimsel hem de kültürel ilişkisi söz konusudur.

Ahmet Yesevî'nin doğduğu şehrin ve muhitin dinî geçmişine bakıldığında hemen birçok inancın izlerine rastlanır. İsficâb ve çevresi en erken devirlerden başlayarak çok zengin, çok çeşitli bir inanç geçmişine sahip olmuştur. Bölgenin coğrafi ve stratejik özellikleri, verimli toprakları, ticaret yolları üzerinde oluşu, kentli ve kırsal özellikleri olan toplumsal nitelikleri dolayısıyla yabancı unsurları cezbetmiş ve bunlar kanalıyla zaman içerisinde Zerdüştlük, Hıristiyanlık, Budizm, Maniheizm, son olarak da İslâmiyet gibi farklı inanç ve kültürler yaşam alanı bulmuştur. Ticaret yolları üzerinde dönemin büyük devletlerinin hâkimiyet mücadelesi; dinî hayatı, dinî grup ve çevreleri derinden etkilediği için çeşitli dinî akımlara mensup gruplar, ağır baskı ve takibat altında kaldığında veya tebliğ ve irşad faaliyetlerinde bulunmak için daha cazip, daha güvenli bölgelere sığınmak, yerleşmek zorunda kalmıştır. Bunların büyük bir kısmı ticaret yolları üzerindeki kentleri tercih etmiştir.

Orta Sırderya havzasında yayılmaya başlayan ilk dinin, geçmişi miladî III-IV. asırlara uzanan Budizm olduğu görülmektedir. Hint, Çin ve Soğd'dan yayılan Budizm, Göktürkler çağında himâye edilerek bölgede etkili olmuştur. Dinin yayılmasında Soğd tüccarları mühim rol oynamıştır. İsficâb şehrinin çevresinde yakın tarihlerde bir yer altı Budist mabedinin keşfedilmiş olması, söz konusu inancın açık mevcudiyetine delâlet eder. Bölgede VI-VII. asırlarda yine Soğdlar eliyle bu defa Zerdüştlük yükselişe geçmiştir. İpek Yolu boyunca yayılan Maniheizm, İran ve Soğd üzerinden Maniheizm misyonerler kanalıyla Sırderya boylarına ulaşmıştır (Abdilhakim, 2019, 156-161). VIII. asrın ortasında Türkistan'da kentlerde ve kasabalarda yaşayan, kısmen yerleşik hayata intibak etmiş bulunan halkın büyük çoğunluğunun Mecusî veya Maniheizm olduğu biliniyor (Togan, 1981, 56). Yaygın olmamakla birlikte Musevîlik inancının izleri de görülmüştür. VI. asırdan itibaren Talas vadisinde ve Orta Sırderya'da bilhassa

14 Ortak dil özellikleri dolayısıyla günümüzde İran'da yaşayan bir topluluk olan ve Halaç Türkçesiyle konuşan Halaçların atası olabileceği gibi çeşitli iddialar da söz konusu olmuştur.

kentlerde Hıristiyanlığın (Nesturilik) büyük rağbet gördüğü biliniyor. VIII. asırda Sırderya civarında kiliselerin varlığı ve bir piskoposluk kurulduğu, Türkler arasında Hıristiyanlığa meyleden çevrelerin olduğu biliniyor. IX. asrın sonlarında bölgede halen Hıristiyan kiliseleri faaliyet gösteriyordu (Abdilhakim, 2019, 156-161). Nitekim 893'te Samani İsmail b. Ahmed, Talas Vadisi'ne yaptığı seferde Taraz'ı zapt edince şehrin faaliyet halindeki katedral kilisesini camiye çevirmişti. Diğer bazı şehirlerde de bu tarihlere kadar kiliseler dinî faaliyetlerini sürdürüyordu. Orta Sırderya ve Talas boylarının kırsal ve konar-göçer kesimlerinde gökyüzü ve at kültürleri, ateşe, atalara derin kutsiyet ve Şamanizm tesirleri güçlüydü. İnanç dünyasında gökyüzü kültü ile ilişkili masal ve rivayetlere dayalı idol objeler Türkler arasında, bilhassa Kimek-Kıpçak uruğları arasında yaygındı (Bernştam, 1941, 47; Senigova, 1972, 114-115, 122).

Emeviler döneminde İslâmlaşma Maverâünnehir'le sınırlı kalmış, konar-göçer yaşam tarzlarına uygun olmaması dolayısıyla Türkler arasında tesiri zayıf olmuştur. Nuh b. Esed'in zaptından sonra Samanilerle birlikte İsficâb ve Samanilerin nüfuz alanlarındaki bölgede İslâmlaşmanın süratle yayıldığı görülmektedir. IX. asrın sonları ile X. asırda şehirlerde camiler yükselmiştir. İslâmiyet'i ilk benimseyenler de konar-göçerlere göre tebliğ hareketinin daha rahat yürütüldüğü şehirlerde yaşayanlar olmuştur. Karahanlı Satuk Buğra ve halefleri eliyle, İslâm'ı devletin resmî inancı haline getiren ve bir Müslüman-Türk devleti haline gelen Karahanlılarla birlikte İslâmlaşmanın, Türk-İslâm karakterine bürünerek İslâm medeniyetinde dili, edebiyatı, sanatı, mimarisi, din ve dünya telakkisi ile yeni, kendine özgü, karakteristik bir biçim kazandığı söylenebilir. Oğuzlar, Karluklar gibi konar-göçer ve yarı yerleşik Türk boylarının da tedricen Müslümanlaşması bu döneme rastlar. Türkler arasında İslâmiyet'i ilk kabul eden boylar, içlerinde İsficâb'ın da bulunduğu Orta Sırderya'da oturan Oğuzlar ve Karluklar olmuştur (Togan, 1981, 50). Göçler ve yerleşik hayata geçişle birlikte şehirlerde Türk dilinin, kültürünün tesiri artmıştır. Sayram'ın tam manasıyla Türkleşmesi yani Soğd tesirinin kırılması da ancak Karahanlılar çağında gerçekleşmiş, buralarda Soğd dili XI-XII. asırlarda unutulmuş yerini Türkçeye bırakmıştır. Moğol çağından itibaren ise Türkleşme, daha belirgin hale gelmiş, "İsficâb" adı da bu süreçte yerini "Sayram"a bırakmıştır.

Müslüman bir kent kimliği kazanan İsficâb, Orta Sırderya ve Talas vadisinin merkezî şehirleri gibi orta çağlarda ilim alanında önemli kişiler yetiştirmiştir. Fârâb bölgesi; dil, felsefe, mantık gibi daha çok beşerî bilimlerde alim yetiştirirken, İsficâb uleması daha ziyade hadis ve fıkıh gibi şer'i sahalarda ün kazanmıştır. Ali el-Hasan İsficâbî, Zafer b. el-Leys el-İsficâbî, el-Kâdî Cemalüddin el-İsficâbî ve diğerleri İsficâblı hadisçiler arasında zikredilmektedir. Ebû Nâsir Ahmed b. Mansur el-İsficâbî el-Kâdî, Ali b. Muhammed el-İsficâbî, Muhammed b. Ahmed el-İsficâbî ve daha başkaları İsficâb'ın temayüz eden fıkıhçılarından bazılarıdır (Abdilhakim, 2019, 230-234).

İslâmiyet'le birlikte Buhara, Semerkant gibi Maverâünnehir tasavvuf merkezlerinin etkisiyle sûfî akımlar da Sırderya boylarında kendini göstermiştir. Sayram henüz İslâmlaşmamış Türk beldelerine açılan bir uç şehir olduğundan tebliğ ve irşad faaliyetleri için oldukça cazipti. Sayram, Samanilerin fethinden sonra Buhara ve Semerkant tarafından sûfî tarikatların gelip yerleştiği veya iktidarlar tarafından buralara yönelmelerinin teşvik edildiği bir yerd. Bu bakımdan şehrin toplumsal kompozisyonunda dinî aristokrat çevreler mühim bir konum elde etmişti. Tasavvufî akımlar Orta Asya'da XII. asırdan sonra daha da güçlenmeye başlamıştır. Ahmet Yesevî'nin ailesi ve yetiştiği muhit de İsficâb'ın dinî ve tasavvufî zümresindendi.

Babası Şeyh İbrahim döneminde, şeyhler ve tarikat çevreleri toplumun sosyal tabakasının etkin bir parçası haline gelmiştir. Şeyh İbrahim ve onun bağlı bulunduğu inanç çevresi de dahil olmak üzere, önceki mutasavvıfların irşad faaliyetleri Ahmet Yesevî'ye uygun zemini hazırlamış bulunuyordu. Bu bakımdan bölgenin bilinen ilk tasavvuf merkezi Ahmed Yesevî'nin kurduğu, müntesiplerinin çoğu Türk olan Yesevîye tarikatı olmuştur. XI-XII. yüzyılın başlarında Orta Sırderya'da tarikatların ve tasavvufun yaygınlaşmasının henüz İslâmlaşmamış konar-göçerler üzerinde büyük bir tesiri olmuştur. Ahmet Yesevî, özgür düşünen ve yaşayan, katı dinî yaşam ve ritüellere karşın ahlakî yaşamı daha çok tercih eden, belli bir mekâna bağlı olmayan, iyiliğe ve hayra, sıradan hayata daha yakın duran Türk ruhuna, Türk fitratına uygun olarak kurduğu bu tarikatla konar-göçer ve yarı yerleşik Türkler arasında basit, anlaşılır Türkçe şiirlerle ahlakı, doğruluğu, adaleti, eşitliği, insan sevgisini tebliğ ederek büyük karşılık bulmuştur. Onun yaşadığı dönemde Oğuzlar, Karluklar ve Kıpçaklar arasında İslâmlaşma oldukça ileri dereceye ulaşmış, Türk boyları kendi millî kimliklerini kaybetmeden İslâm dairesine dahil olmuşlardır.

Sayram, 13. asrın başlarında önce Harezmsahlrın tahribatına uğramış, ardından da Moğol istilasını yaşamıştır. Kazvîni, Harezmi hududundan İsficâb'a, İsficâb'dan Fergana'ya kadar uzanan Türk topraklarının durumunun Harezmsah Muhammed'in ele geçirdiği döneme kadar çok iyi olduğunu, mamurluğu dolayısıyla cennet denen bu diyarın harap olduğunu, sularının tanziminin bozulduğunu, ardından da Moğolların tahribatına uğradığını yazmış ve tahrip edilmemiş çok az şey kaldığını söylemiştir (Şeşen, 2001, 149). 1220'de şehir, Moğol ordularının saldırılarına karşı direniş göstermişse de sonuç diğer şehirlere farklı olmamıştır. Moğollar döneminde de bölge stratejik önemini korumaya devam etmiştir. Nitekim 1223'te Cengiz'in büyük oğlu Çuçi, babası ve diğer kardeşleriyle Sayram yakınlarında buluşarak burada bir kurultay gerçekleştirilmiş ve Cengizliler o yılın yazını hep birlikte burada geçirmişlerdir. Doğu Moğolistan hanı İsen Buga (II) Han tarafından 1451 yılından önce Sayram, Türkistan ve Taşkent'le birlikte saldırıya uğrayarak ağır bir darbe yemiştir (Duğlat, 2006/1541-1547, 243). Kazak Hanlığı döneminde, özellikle Kalmuk istilaları sırasında yine büyük yaralar almış, 18. asrın başlarında Kalmuklar tarafından istila ve yağma edilmiş, nüfusunun bir kısmı başka yerlere göçürülmüştür. Bu tarihten sonra hemen yanında yer alan Çimkent şehri yükselmiştir. Kaynaklarda ilk defa 14. asırda "Sayram yakınında bir yerleşim" adı olarak geçen Çimkent, 18. asrın ortalarından itibaren tarihî Sayram'ın idarî, ekonomik, tarihî ve kültürel mirasını devralmış görünmektedir (Mirzabekov, 1986, 139).

Sonuç

Ahmet Yesevî'nin doğduğu, hayatının bir kısmını yaşadığı Sayram (İsficâb), orta çağda Sırderya'nın orta akışından Talas vadisine ulaşan hatta yer alan en büyük ve gelişmiş kentlerin başında geliyordu. Samaniler ve ardından Karahanlı hakimiyeti devrinde müstakil bir şehir devleti statüsündeydi. Siyasî, coğrafi, ekonomik ve stratejik konumunun kazandırdığı imkân ve fırsatlar dolayısıyla zengin bir şehir olup, halkı refah içerisindeydi. Dil, kültür ve inanç bakımlarından Maverâünnehir'in yerleşik tarım ve ticaret kültürünün tesiri altında olmasının yanı sıra, bulunduğu konum itibarıyla Türk boylarının; Oğuzların, Karlukların ve kuzeyde Kimek-Kıpçakların her bakımdan hayvancılığa dayalı konar-göçer bozkır kültürünün etkisi altındaydı. Bu yönleriyle şehir kendine özgü toplumsal, dinî ve kültürel etno-genetik çeşitliliği olan bir yapıya sahipti. Yesevî'nin yaşadığı dönemde artık birkaç asırdır Müslüman hüviyetine sahip, klasik Orta Asya kent karakteri kazanmış olan şehrin yerel unsurunu öteden

beri Soğdların ve Türklerin teşkil etmesinin yanı sıra, ticaret amacıyla, dinî ve ilmi kaygılarla Maverâünnehir'in farklı bölgelerinden gelerek yerleşmiş olan topluluklar oluşturuyordu. Soğdca ve Türkçenin konuşulduğu şehirde zaman içerisinde her iki dil kaynaşarak ortak bir dil, ortak bir lehçe haline dönüşmüştü. Bu dil Balasagun'dan Taraz'a, oradan İsficâb'a kadar uzanan güzergâhta yer alan tüm kentlerde anlaşma dili haline gelmişti. Kentlerle temas halindeki konar-göçer Türklerin de rahat anlaşma sağlayabileceği bu dil; Sayram'da hayata başlayan Ahmet Yesevî'nin de ana dili, tebliğ ve irşad faaliyetlerinde kullandığı, belki de Dîvan-ı Hikmet'in çağdaş, orijinal diline birçok bakımdan tesir eden dil olmalıdır.

Yesevî'nin yetiştiği dönem Karahanlıların her bakımdan kudretinin zirveye ulaştığı, bilim, sanat ve kültürün hızla yükseldiği, çeşitli sahalarda pek çok bilim adamının yetiştiği bir devirdi. Kaşgar, Balasagun, Taraz, İsficab ve daha batısındaki Oğuz kentleri bu manada en parlak dönemlerini yaşamıştır. Canlı ticarî faaliyetlerle birlikte kentleşme ve kent kültürünün yükselişi, nüfus hareketliliği, pazar çevrelerindeki nüfus artışı; ticarî, siyasî, dinî arayış içindeki çevreler için bölgeyi adeta cazibe merkezi haline getirmiştir.

Ahmet Yesevî'nin yetiştiği çevrenin tarihî, etnik, kültürel ve sosyo-politik dokusu onun kimliğinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Ahmet Yesevî'nin, şehirli ve yarı göçebe Türkler ile Türkleşmiş Soğd unsurlarının etkileşimi içerisinde şekillenen bir kimliğe sahip olmuştur. Eserlerini Türkçe yazmış, irşad faaliyetlerini, tasavvuf öğretisini halk diliyle, Türkçe ile anlatmış, halkın anlayabileceği sade, anlaşılır ve zengin halk kültürü unsurları taşıyan içeriğe sahip yöntemle Türk coğrafyasında derin izler bırakmıştır. Türkçe düşünen, yazan ve anlatan biri olarak, irşad faaliyetlerini İslâm öncesi ozan-baksı geleneğinin devamı niteliğinde şiir ve hikmet yoluyla anlatmıştır. Türk halk kültürü ile İslâmî öğretileri başarıyla sentezlemiş, Türk topluluklarını kendisinin de içinden geldiği kültürel kodlarıyla buluşturmuştur.

Mütehassısları tarafından bir sûfî şair olarak tanımlanan Ahmet Yesevî'nin insanlık dünyasına geniş bir perspektiften bakma kabiliyeti; doğduğu bu toprakların tarihi, dili, milliyeti, inanç dünyası, mezhep ve meşrebi ile kültürel zenginliğinin kazandırdığı bir özellik idi. Kemâle ermek için inanmayanlar dahil hiçbir insanı incitmemek; telkin edilen saygı, tahammül, hoşgörü anlayışı, doğduğu bu toprakların sosyo-kültürel zenginliğinin Yesevî'ye kazandırdığı değerlerdi. Türk dünyasının her tarafında her dem yeniden yankılanan bu değerler yalnız Müslümanlara değil, diğer dinlere mensup olanlara hatta inançsızlara da seslenen, ilâhî aşkı telkin eden, kula saygıyı tavsiye eden; gönül yapmayı, sevgi tohumları ekmeyi, yaratılanı hoş görmeyi önceleyen değerlerdi.

Kaynaklar

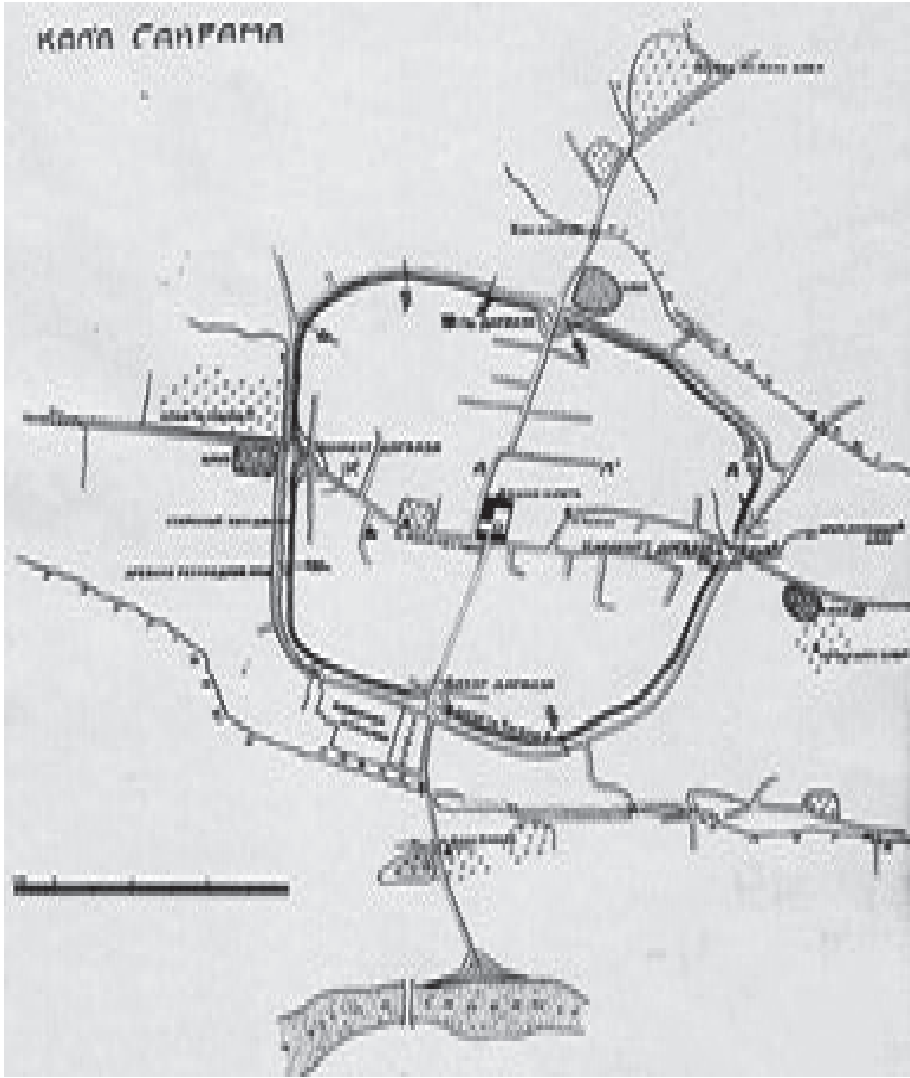
- Abdilhakim, B. (2019). *Fethinden Moğol istilasına Kadar Orta Sırderya Havzası ve İslâm Tarihindeki Yeri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: TTK. (Orijinal eserin yayın tarihi 1900).
- Baytanayev, B. A. (2008) *Drevniy i Srednevekoviyy İspidjab*. Avtoreferat Dissertatsii Na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora İstoriçeskih Nauk, Almatı.
- Bernştam, A. N. (1941). *Pamyatniki Starinı Talasskoy Dolinı İstoriiko-Arheologičeskiy Oçerk*. Alma-Ata.
- Chavannes, E. (2023). *Çin kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. (çev. Mustafa Koç), İstanbul: Selenge Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1903).

- Duğlat, M. H. (2006/1541-1547). *Tarih-i Reşidî*. Türkçe (çev. Osman Karatay), İstanbul: Selenge Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1541-1547).
- İslâmoğlu, A. (2020). “Kırgızistan’da Ahmet Yesevî Çalışmaları”. *Oş Mamlekettik Universiteti Teologiya Fakultetinin İlimiy Jurnalı*, 28, 7-24.
- Kadyrov, M. (2018). “Kırgızların İslâm’ı Kabulünde Yeseviliğin Rolü ve Kırgız Kültüründeki Yeri”. *Oş Mamlekettik Universiteti Teologiya Fakultetinin İlimiy Jurnalı*, 24, 35-44.
- Kaşgarlı M. (2013). *Divanü Lûgat-it Türk*. (çev. Besim Atalay), Ankara: TDK. (Orijinal eserin yayın tarihi 1072-1073).
- Köprülü, F. (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: TTK.
- Mirzabekov, K. (1986). “Çimkent v Seredine XIX. Veka”. *Srednevekovie Goroda Yujnogo Kazahstana*, Alma-Ata, 138-151.
- Özkan, İ. (2003). “XIX ve XX. Yüzyıl Uygur Tarihleri ve Ahmet Yesevî’nin Doğum Yeri Meselesi”. *bilig*, 26, 1-10.
- Senigova, T. N. (1972). *Sredne-Vekoviy Taraz*. Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata.
- Sümer, F. (2006). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: TTK.
- Şeşen, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK.
- Taşdemir, H. D. (2020). “Kaşgarlı’nın Gözüyle Oğuz-Argu İlişkileri”. *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni ve Deli Dönmez’e Ad Verme Çalıştayı*, Haz. Gökbey Uluç-Nil Didem Şimşek, Kutlu Yayınevi, İstanbul, 270-276.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Usta, A. (2009). “Samaniler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (c.36, 64-68) İstanbul.
- Yüksel, A. T. (2016). “Ahmet Yesevî: Hayatı, Eserleri, Fikir ve Tesirleri”. *Yeni Türkiye*, 82, 607-615.

Ekler

Şekil 1: Sayram Şehri

Şekil 2: Sayram Şehir Planı

